

تطبیق ساختار نشانه‌های خطی ایران قبل از اسلام بر نمادهای طلسمین دوره اسلامی

چکیده

خطوط کهن به صورت رمز و نشانه‌هایی هستند که سیر تکاملی را از نشانه‌های تصویری تا نشانه‌های الفبایی پیموده‌اند. خط در ایران نیز از دوره باستان از نشانه‌های مهم تمدنی بوده است. برخی از این علائم خطی در دوره اسلامی نیز تداوم یافته است. مسئله اصلی تحقیق چگونگی تداوم حیات برخی نشانه‌های خطی کهن ایران بر طلسم‌های دوره اسلامی به عنوان بخشی از گرافیک سنتی ایران است. روش تحقیق توصیفی و تحلیلی است. روش گردآوری مطالب کتابخانه‌ای، از طریق شناسه برداری و تصویرخوانی است. یافته‌های تحقیق حاکی از این است برخی نمادهای خیر ظهور یافته در طلسم‌های ایرانی به لحاظ شکلی در کهن‌ترین خطوط معنادار، خط پیشا ایلامی و مخطط ایلامی ریشه دارد. ساختار بصری برخی نشانه‌های خطی ایلامی کهن (پیشا ایلامی و مخطط ایلامی) بر طلسم‌های دوره اسلامی قابل شناسایی است. در مواردی نشانه‌های جدید طلسمین در ترکیب با سایر نقوش و نشانه‌های هندسی، ظاهری متمایز یافته‌اند و رابطه‌ای تفصیلی با نشانه‌های خطی کهن دارند. این نمادها اشکال شرابه‌دار، مربع، دایره، مثلث، چلیپا و خطوط زیگزاگ و نماد گیاه است که مرتبط با عناصر تاثیرگذار زندگی اند. ترکیب تصویر و نوشتار در طلسم‌ها بر اساس نظام زیبایی‌شناسی معنی‌داری شکل گرفته است. نمادهای هندسی برگرفته از خطوط کهن، ساختارهای شکل یافته‌ای هستند که بنیان نوشتار برخی طلسم‌ها را تشکیل داده‌اند. این نکته را می‌توان یکی از اصول صفحه‌آرایی طلسم‌های دوره اسلامی دانست.

اهداف پژوهش:

۱. شناسایی وجوه تشابه و تفاوت در ساختار نشانه‌های خطی ایلامی کهن با نمادهای طلسم‌های دوره اسلامی.
۲. تفسیر معنای نمادین نشانه‌های مشترک خطوط قبل از اسلام و نقوش طلسم‌های دوره اسلامی.

سوالات پژوهش:

۱. چه شباهت‌ها و تفاوت‌هایی میان ساختار بصری نشانه‌های خطی کهن ایران با نقوش نمادین طلسم‌های دوره اسلامی دیده می‌شود؟
 ۲. مفاهیم نمادین برخی نشانه‌های مشابه در خطوط کهن و طلسم‌های دوره اسلامی چیست؟
- واژگان کلیدی:** ساختار بصری، نشانه‌های خطی، خطوط ایران پیش از اسلام، طلسم‌های دوره اسلامی.

مقدمه

طلسم‌ها و تعویذها با توجه به ماهیت خود بخشی از هنرهای دوره اسلامی است که هم‌نشینی نمادهای تصویری و نشانه‌های نوشتاری را در قالب‌های صفحه‌آرایی شده به شکل زیبایی به نمایش گذاشته‌اند. این آثار را می‌توان یکی از زمینه‌های ظهور باورهای عامیانه در فرهنگ ایران دانست. در فرهنگ عامه از دیرباز طلسم‌ها و تعویذها دارای نیروی جادویی تصور می‌شدند و تصور مردم بر این بوده که نصب و آویختن آن‌ها بر اموال و مکان‌ها و حمل آن توسط انسان یا حیوان، موجب دفع بلا، بیماری و تعرض موجودات و نیروهای شریر است. این آثار مزین به نمادهایی است. نمادها واسطه ارتباط و نیز تفسیر ذهنی انسان از جهان طبیعت هستند. آثار هنری به ویژه طلسم‌های دوره اسلامی، بستر شکل‌گیری نمادهای رمزی است. نماد چیزی بیش از مفهوم آشکار و بدون واسطه خود دارد که جنبه‌ی ناخودآگاه گسترده‌ای را شامل می‌شود و هرگز نه می‌تواند به گونه‌ای دقیق، مشخص شود و نه به‌طور کامل توضیح داده شود. با اندکی تأمل می‌توان دریافت که نمادگرایی، مکتبی کلامی، تاویلی، فلسفی به وجود می‌آورد که بر مبنای آن آثار هنری، مفهومی ظاهری و عینی نخواهند داشت، بلکه فقط بیانی نمادین و ذهنی از تفکر خواهند بود، بنابراین عناصر طلسمین نیز با نمادهایی همراه است که معنایی فراتر از مفهوم ظاهری دارند. در این پژوهش منظور از نمادهای خیر، نمادهای باروری است. رمزها و نشانه‌هایی است که با مقوله حیات و زندگی، رشد و زاینده‌گی ارتباط معنایی دارند. نمادهای باروری با عناصر طبیعت ارتباط نزدیکی دارند و می‌توان به‌طور کلی این مفهوم را بیان کرد که نقوش مرتبط با مفهوم باروری تجسم انتزاعی عناصر طبیعی آب، زمین، گیاه، حیوانات مفید و نیز نماینده دو نیروی مکمل ماده و نور هستند. ساختار بصری این نمادها قابل قیاس با برخی نشانه‌های خطی پیش از اسلام است که در این پژوهش مورد توجه قرار گرفته است.

درخصوص پیشینه پژوهش حاضر باید گفت تاکنون اثر مستقلی با این عنوان انجام نشده است اما آثاری به بحث طلسم‌ها پرداخته‌اند. در زمینه طلسم می‌توان به تحقیقات تناولی (۱۳۸۷) در کتاب طلسم گرافیک سنتی ایران، اشاره کرد که به گردآوری، معرفی و بیان رمزهای طلسم در دوره اسلامی پرداخته است. عسگرزاده (۱۳۸۳) در مقاله چشم زخم و روش‌های پیشگیری و درمان آن در دیوان خاقانی، به بررسی باورهای مردمی مرتبط با چشم زخم در اشعار خاقانی پرداخته است. شهرباکی (۱۳۹۳) به بررسی طلسم و تعویذ و تأثیر آن در نقش مایه‌های فرش‌های سیستان و بلوچستان پرداخته است. با توجه به پیشینه‌های مورد مطالعه هیچ یک از مطالعات پیشین نمادهای خیر را بر طلسم‌ها مورد بررسی قرار نداده و به مقایسه ساختار نشانه‌های خطی ایران قبل از اسلام با نمادهای طلسمین نپرداخته‌اند. تحقیق حاضر سعی دارد نمادهای منقوش بر طلسم‌های دوره اسلامی را با کهن‌ترین خطوط اندیشه‌نگار ایرانی در ایلام از لحاظ ساختار بصری مقایسه کند. معناشناسی عناصر نمادین و تحلیل ساختاری طلسم‌ها در این پژوهش مورد توجه قرار گرفته است. روش پژوهش توصیفی و تحلیلی است. روش گردآوری مطالب کتابخانه‌ای از طریق فیش‌برداری و تصویرخوانی است.

نتیجه‌گیری

خطوط پیش از اسلام در ایران مجموعه‌ای از نشانه‌های خطی رمزی را در بر می‌گیرد که تحت نظام ساختارمند خط و زبان بر الواح حکاکی شده‌اند. سیر تکامل خط از تصویرنگار به الفبایی در ایران پیش از اسلام، زمینه فراموشی این علائم را به عنوان خط ایجاد کرد. این علائم خطی به صورت نقوش هندسی رمزی و به شکل از هم گسیخته بر آثار هنرهای اسلامی به ویژه طلسم‌های دوره اسلامی ظهور یافته‌اند. بنابراین به دلیل گذر زمان و فاصله افتادگی هزاره‌ها از معناپردازی نشانه‌های خطی، شکل‌های نوظهور و یا تکامل یافته‌ای از نشانه‌های خطی پیش از اسلام، در طلسم‌های دوره اسلامی به عنوان نقش تلقی می‌شد. از طرفی طلسم و جایگاه آن در فرهنگ عامه آشکار است. طلسم‌ها با مفاهیم خیر، محافظ انسان و داشته‌های آن در برابر نیروهای شر و پلید است. بنابراین نقوش طلسم‌ها با مفاهیم نمادین همراهند. در واقع باور به وجود نیروی فوق طبیعی در اشیاء، بخشی از فرهنگ عامه ایرانیان است که زمینه‌ساز خلق طلسم‌ها و تعویذها به شکل‌های گوناگون گردیده است. طلسم‌ها و تعویذها بخشی از هنر اسلامی است که نمونه‌های متمایزی از آن‌ها در آثار فلزی، بافته‌ها، آثار مکتوب، لباس‌ها و پارچه‌ها قابل بررسی است. این آثار دارای دو مؤلفه فرم و محتوا هستند. ویژگی‌های بصری طلسم‌ها و شیوه چیدمان نظام یافته متن و تصویر ویژگی‌های گرافیکی این آثار را به نمایش می‌گذارد که شاهدهی از دانش صفحه‌آرایی سنتی ایرانی اسلامی است. باورهای دینی ایرانیان در دوره پیش از اسلام و نیز دوره اسلامی نشان می‌دهد نیروهای خیر و اهورایی محافظ مخلوقات در برابر نیروهای شر هستند. این مطلب در قرآن کریم به خوبی مطرح شده است و بازتاب آن را می‌توان در سوره ناس و عبارت اعوذ بالله من الشیطان الرجیم مشاهده کرد. بنابراین طلسم‌های دوره اسلامی مزین به نمادهایی می‌شوند که عناصر خیر را تداعی می‌کنند. نمادهایی که با مؤلفه فزونی، برکت و باروری مرتبطند. نمادهای هندسی مانند مثلث شرابه‌دار، لوزی، مربع، چلیپا، بته، پروانه یا پاپیون، خطوط زیگزاگ و گیاه. این نمادها قابل مقایسه با کهن‌ترین علائم خطی در ایلام هستند و نمونه‌های مشابه آن‌ها را می‌توان بر خطوط پیشا ایلامی و مخطوط ایلامی جستجو کرد. ساختار بصری بسیاری از نقوش نمادین هندسی شکل یافته بر طلسم‌های دوره اسلامی قابل مقایسه با نشانه‌های رمزی خط پیشا ایلامی و مخطوط ایلامی است. بسیاری از نقوش طلسمین دقیقاً تکرار همان نشانه‌های خطی و در مواردی نقوش طلسمین، شکل‌های تکامل یافته و ترکیبی از نشانه‌های خطی است. در برخی از طلسم‌ها نشانه‌های خطی پیش از اسلام، اساس صفحه‌آرایی نوشتار طلسم را تشکیل داده است یا یک طلسم، هم‌نشینی برخی از علائم خطی کهن را بازنمایی می‌کند. در مواردی ساختار یک نشانه خطی مانند مثلث لوزی شرابه‌دار، در یک طلسم با افزوده‌هایی همراه است. نشانه‌های نوشتاری مانند پنج قل، پنج سوره قرآن کریم که پناه بردن به خداوند را از شر بدیها بیان می‌دارد و همراه با دانه‌های اسفند، گوی‌های آبی رنگ چشم زخم و دایره‌های رنگی تشکیل دهنده شرابه‌های مثلث و لوزی شرابه دارند. نمادشناسان نماد مثلث شرابه‌دار را نماد باران و فراوانی محصول، لوزی و مربع را نماد زمین، چلیپا را نماد گردش ایام و عدد چهار را مقدس، بته را نماد سرزمین، پروانه را نماد ایزدی، خطوط زیگزاگ را نماد آب و گیاه را نماد نیروی رشد و حیات دانسته‌اند. تمام این نمادها قابل قیاس با نشانه‌های خطی پیش از اسلام

در ایران است. نشانه‌هایی که در خطوط پیشا ایلامی و مخطط ایلامی حدود هزاره چهارم و سوم ق.م، به چشم می‌خورند. بنابراین نقوش نمادین هندسی طلسم‌های دوره اسلامی، از نظر شکل ریشه در خطوط کهن ایرانی دارند و از نظر محتوا با عناصر برکت بخش و بارآور در زندگی مادی مرتبطند که از آن‌ها می‌توان به عنوان نمادهای باروری و خیر نام برد. نمادهای حیوانی نیز بر طلسم‌های دوره اسلامی دیده می‌شود. اسب، نماد رطوبت و پاکی برای طلسم‌های سرعت و تعجیل به کار رفته است. ماهی نماد باروری و مرغ نماد آسمانی نوید بخش حیات است. بنابراین برکت بخش و فزاینده است. شیر و گاو نیز عناصر اسطوره‌ای مرتبط با مقوله حیات و زندگی هستند. بنابراین طلسم‌های دوره اسلامی نقوش نمادینی مرتبط با مفهوم زندگی و برکت را در بر می‌گیرند که برخی از آن‌ها ریشه در خطوط پیش از اسلام دارند.

منابع:

- آموزگار، ژاله. (۱۳۸۶). زبان، فرهنگ، اسطوره، تهران: نشر معین.
- پرهام، سیروس. (۱۳۷۸). از سرو تا بته، نشر دانش، شماره ۴، ص ۳۹-۴۲.
- تفضلی، احمد. (۱۳۵۴). مینوی خرد، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- تناولی، پرویز. (۱۳۸۷). طلسم گرافیک سنتی ایران، چاپ سوم، تهران: نشر بنگاه.
- حق شناس، علی محمد و همکاران. (۱۳۸۴). فرهنگ معاصر هزاره انگلیسی و فارسی. چاپ چهارم، تهران: نشر فرهنگ معاصر
- دوستخواه، جلیل. (۱۳۸۱). اوستا. چاپ ششم، تهران: انتشارات مروارید.
- رو، ژرژ. (۱۳۶۹). بین النهرین باستان، عبدالرضا هوشنگ مهدوی، تهران: نشر آبی.
- شهریابی، ابوالقاسم نعمت. (۱۳۹۳). بررسی طلسم و تعویذ و تأثیر آن در نقش مایه‌های فرش‌های سیستان و بلوچستان، پایان‌نامه مقطع کارشناسی ارشد، دانشگاه کاشان.
- شوالیه، ژان. (۱۳۸۵). فرهنگ نمادها، ترجمه سودابه فضایی، تهران: نشر جیحون.
- شوالیه، ژان. (۱۳۸۸). فرهنگ نمادها، ترجمه سودابه فضایی، تهران: نشر جیحون.
- صفری ممقانی، عیسی. (۱۳۹۸). حروف رمزی در فرهنگ و تمدن ایران. تهران: نشر پارینه.
- قادر، حسن. (۱۳۸۸). نخستین گام‌های مدیریت نوشتار، تهران: نشر علم.
- کوپر، جی، سی. (۱۳۸۶). فرهنگ مصورنمادهای سنتی. ترجمه ملیحه کرباسیان، چاپ دوم، تهران: نشر نو.
- گلدک، جی؛ سومی هیراموتو، گلدک. (۱۳۵۵). تهران: انتشارات بانک ملی ایران.
- عابد دوست، حسین. (۱۳۹۷). تحلیل نشانه‌های خطی کتیبه‌های ایلامی و ارتباط آن با خطوط لایق‌رایی در اسناد دوره اسلامی، فصلنامه آرشیو ملی، ۱۴(۹۷)، ۱۴۶-۱۶۶.
- عابد دوست، حسین. (۱۳۹۵). بررسی و تحلیل نمادهای باروری در هنر ایران از کهن‌ترین ایام تا دوره ساسانی و نمود آنها بر دست‌بافته‌های معاصر ایرانی پایان‌نامه مقطع دکتری تاریخ تطبیقی و تحلیلی هنر اسلامی، دانشگاه شاهد.

عربستانی، مهرداد. (۱۳۸۷). «تعویذ»، دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، جلد ۱۵، تهران: نشر مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.

عسگرزاده، منیر. (۱۳۸۳). چشم زخم و روش های پیشگیری و درمان آن در دیوان خاقانی شروانی. مجله فرهنگ و مردم، شماره ۱۱ و ۱۲ صص ۸۸-۱۰۵.

مجید زاده، یوسف. (۱۳۹۲). الواح جیرفت و خواستگاه نظام خط ایلامی. از مجموعه مقالات باستان شناسی حوزه هلیل رود همایش بین المللی تمدن حوزه هلیل رود جیرفت، به کوشش یوسف مجید زاده و محمدرضا میری، تهران: موسسه ترجمه و نشر آثار هنری متن.

معین، محمد. (۱۳۸۲). فرهنگ فارسی. جلد اول، تهران: چاپ بیستم، انتشارات امیرکبیر.

واکر، کریستوفر. (۱۳۸۶). تاریخ خط میخی. ترجمه نادر سعیدی، تهران: نشر ققنوس.

هال، جیمز. (۱۳۸۰). فرهنگ نگاره ای نمادها در هنر شرق و غرب. رقیه بهزادی، تهران: انتشارات فرهنگ معاصر.

هینتس، والتر. (۱۳۸۶). شهریار ایلام، ترجمه پرویز رجبی، تهران: نشر ماهی.

هینتس، والتر. (۱۳۸۵). یافته های تازه از ایران باستان. ترجمه پرویز رجبی، تهران: ققنوس

یونگ، کارل گوستاو. (۱۳۸۶). انسان و سمبول هایش. ترجمه محمود سلطانیه، چاپ ششم، تهران: نشر جامی.

Abeddoust, H. (۲۰۱۸). Analysis of Linear Signs of Ilam Inscriptions and their Relation to Extrusion Lines in Islamic Documents, National Archives Journal, 14 (97), 146-166.

Amozegar, J. (۲۰۰۷). Language, Culture, Myth, Tehran: Moein Publishing.

Brice, William, c. & Ernst G. (۱۹۶۲). The writing system of the Proto-Elamite account tablets of Susa, Studies in The Structure of some ancient scripts. lecturer in Geography in university of Manchester. The Johan Rylands Library. 57-150

Englund, R. (۲۰۰۱). The state of decipherment of proto-Elamite, V ۲۱, Max-Planck institute For wissenschaftsgeschichte, Maxplanck Institut for the history of science, 1-۴۳.

Golan, A. (۲۰۰۳). Prehistoric Religion, Mythology Symbolism, Jerusalem.

Nissen, J, H., & Peter, D., & Robert, K. (۱۹۹۳). Archaic Bookkeeping, early writing and Techniques of economic administration in the ancient near east. The university of Chicago press, Chicago and London.

Ruska, J, Vaux. Carra de, B. (۲۰۰۰). "Tilsum", Encyclopedia of Islam, Brill, Leiden.

Stone, P. (۱۹۹۷). The Oriental rug lexicon, London: Thames and Hudson.

Woods, Christopher with Emily Teeter & Geoff Emberling. (2015). Visible Language, inventions of writing, in the ancient middle east and beyond, oriental institute the museum publication. The oriental institute of the university of Chicago, second printing.

منابع تصاویر:

- تناولی، پرویز. (۱۳۸۷). طلسم گرافیک سنتی ایران. چاپ سوم، تهران: نشر بنگاه.
- صفری ممقانی، عیسی. (۱۳۹۸). حروف رمزی در فرهنگ و تمدن ایران. تهران: نشر پارینه.
- گلدک، جی و سومی هیراموتو گلدک. (۱۳۵۵). تهران: انتشارات بانک ملی ایران.
- هینتس، والتر. (۱۳۸۵). یافته های تازه از ایران باستان. ترجمه پرویز رجبی، تهران: فقه‌نوس.
- هینتس، والتر. (۱۳۸۶). شهریار ایلام. ترجمه پرویز رجبی، تهران: نشر ماهی.

Brice ,William,c., & Ernst, G.(۱۹۶۲). The writing system of the Proto –Elamite account tablets of Susa, Studies in The Structure of some ancient scripts.lecturer in Geography in university of Manchester.The Johan Rylands Library.57-150

Nissen, J., & Hans and peter Damerow and Robert K. E. (1993) Archaic Bokkeering,early writing and Techniques of economic administration in the ancient near east. The university of Chicago press ,Chicago and London.